

Avoiding "Responsibility"; The Trap of False Brothers and Negative Images

Sakineh Salmanmahini¹, Ahad Faramarzgharamaleki²

¹ Lecturer and Researcher at the University and the Hawza (Islamic Seminary) (**Corresponding Author**).
s.salmanmahini@modares.ac.ir

² Department of Islamic Philosophy and Theology (Kalam), Faculty of Theology and Islamic Studies,
University of Tehran, Tehran, Iran. ghmaleki@ut.ac.ir

Abstract

Introduction: Accountability is one of the fundamental moral virtues and plays a decisive role in promoting social trust and organizational productivity. Despite extensive recommendations for accountability in educational institutions, government sectors, and professional organizations, this virtue has often been reduced to superficial advice without deep conceptual clarification. In complex modern societies, identifying obstacles to accountability is crucial. This article focuses on two major psychological and conceptual barriers: the phenomenon of “false brothers” (misleading similarities between virtues and vices) and the formation of negative images (distorted mental constructs of self and others). These two factors jointly obstruct the path to genuine accountability.

Methodology: This study employs a conceptual analysis with an analytical–logical approach. Data were collected through library research, review of classical and modern ethical texts, and reflections on lived experiences. This mixed strategy enabled the authors to integrate theoretical insights with real-life examples, especially in educational and organizational contexts.

Findings: The findings indicate that avoidance of accountability is not merely a result of individual negligence or institutional shortcomings, but rather stems from complex mental mechanisms. First, the phenomenon of false brothers leads individuals to confuse virtues with vices. For example, arrogance may be mistaken for self-esteem, or authoritarianism may be confused with professional authority. As a result, people unintentionally embrace vices under the guise of virtues. Second, negative images strongly influence distorted perceptions of self and others. Through self-deception, individuals rationalize their unethical behaviors, while through other-deception they attempt to delegitimize the right of others to hold them accountable. At the organizational level, distorted cultural and managerial images, such as perceiving employees as mere

Cite this article: Salmanmahini, S. & Faramarzgharamaleki, A. (2025). Avoiding "Responsibility"; The Trap of False Brothers and Negative Images. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(1), p. 11-28.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.240235.1012>

Received: 2024/10/30 ; **Received in revised form:** 2024/11/30 ; **Accepted:** 2024/12/24 ; **Published online:** 2025/04/09
Article type: Research Article
jiethics.sbu.ac.ir

mechanical components, further weaken accountability. Such objectification erodes human dignity and leads to systemic irresponsibility.

Discussion: The discussion reveals that the interaction between false brothers and negative images undermines the very foundation of accountability. This avoidance often manifests in subtle and deceptive forms, where individuals or institutions appear to respond but in reality evade responsibility through fallacious reasoning or distorted framing. Ethical theories of thinkers such as Muhammad ibn Zakariya al-Razi, psychoanalytic perspectives of Freud on defense mechanisms, and modern cognitive psychology all highlight how desires and biases distort rational judgment, thereby promoting avoidance. The consequences are profound: erosion of trust, weakening of ethical relations, and decline in organizational performance. Therefore, raising awareness about the fine distinctions between virtues and vices, and correcting distorted images, are indispensable strategies for restoring a culture of accountability.

References

The Holy Qur'an.

- Bahrani Esfahani, A. (1996). *Awalim al-Ulum wa al-Ma'arif [Worlds of Knowledge]*. vol.17. Qom: Madrasat al-Imam al-Mahdi. [in Persian]
- Barkhordari, Z. (2022). *Pand-e Bihudah [Useless advice]*. Mashhad: Islamic Research Foundation. [in Persian]
- Dehkhoda, A. (1994). *Loghatnameh-ye Dehkhoda [Dehkhoda Dictionary]*. Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Dubnick, M. (2002). Seeking Salvation for Accountability. Paper Presented in the 2003 Annual Meeting of American Political Science Association, Boston.
- Dubnick, M. (2005). Accountability & the Promise of Performance in Search of Mechanisms. *Public Performance & Management Review*, 28(3), 326-417. <https://www.jstor.org/stable/3381159>
- Amid, H. (1996). *Farhang-e Amid [Amid Dictionary]*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A. (2012). *Nazariyeh-ye Akhlaqi-ye Muhammad ibn Zakariya al-Razi [Razi's ethical theory]*. Tehran: Institute for Humanities and Philosophy. [in Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A. (2023). *Akhlaq-e Herfei [Professional Ethics]*. Qom: Majnun. [in Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A.; Nasakhiyan, A.A. (2022). *Qodrat-e Angareh [The power of images]*. Qom: Majnun. [in Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A.; Sajedi Mehr, F. (2021). *Ayeneh-ye Khodiabi [Mirror of self-Discovery]*. Mashhad: Howzeh Elmiyeh. [in Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A. (2024). *Baradaran-e Doroghin [False Brothers]*. Tehran: Binesh-e No. [in Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A. (2025). *Modiriyat-e Angareh-ha [Image Management]*. Tehran: Negin Angareh. [in Persian]
- Freud, S. (2017). *Mechanisms of Psychological Defense*. Translated by M. Javadi & H. Gowharirad. Tehran: Radmehr. [in Persian]
- Freud, S. (1915). *The Unconscious*. Translated by A. Fouladin et al. Tehran: Pezhvak Honar va Andisheh. [in Persian]
- Majlisi, M. B. (1983). *Bihar al-Anwar*. Vol.44. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Persian]
- Moein, M. (2007). *Farhang-e Moein [Moein Dictionary]*. Tehran: Zarrin. [in Persian]
- Va'ez, R.; Azmandian, M. (2011). The three-Dimensional Model of Accountability. *Journal of Police Management Studies*, 6(1). [in Persian] <https://www.magiran.com/p996003>

- Kentab, M. Y. (2016). Barriers to Accountability Implementation in the Education Directorates in the Kingdom of Saudi Arabia. *Journal of Education and Practice*, 7(4), 129-152.
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1092348.pdf>
- Rest, J. R. (1984). *The Major Components of Morality*. In: W. Kurtines & J. Gewirtz (Eds.), *Morality, Moral Behavior, and Moral Development*, pp. 24-40. New York: Wiley.

گریز از پاسخ‌گویی؛ دام برادران دروغین و انگاره‌های منفی

سکینه سلمان ماهینی^۱ ■ احمد فرامرز قراملکی^۲

^۱ مدرس و پژوهشگر دانشگاه و حوزه (نویسنده مسئول). s.salmanmahini@modares.ac.ir.
^۲ گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. ghmaleki@ut.ac.ir

چکیده

پاسخ‌گویی یکی از فضایل بنیادین اخلاقی است؛ با این حال، گسترش و نهادینه‌سازی آن همانند سایر فضایل با موانعی روبه‌روست و گاه عواملی سبب گریز از آن می‌شود. مسأله اصلی این پژوهش بررسی یکی از مهم‌ترین عوامل این گریز است. فرضیه مقاله بر شکل‌گیری مثلی مفهومی استوار است که سه ضلع آن عبارت‌اند از: «برادران دروغین»، «انگاره‌های منفی» و «گریز از پاسخ‌گویی». هدف این مطالعه، تبیین این سازوکار پیچیده ذهنی است؛ بدین معنا که چگونه انگاره‌های منفی پدید می‌آیند، چه تأثیری بر ادراک و رفتار می‌گذارند و چگونه زمینه فرار از پاسخ‌گویی را فراهم می‌سازند. این بررسی با بهره‌گیری از تحلیل مفهومی، تبیین چستی پاسخ‌گویی و تبیین نسبت آن با مسئولیت‌پذیری، همچنین معرفی و واکاوی دو مفهوم «برادران دروغین» و «انگاره‌ها» صورت گرفته است. داده‌ها بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و تجارب زیسته گردآوری و با روش تحلیلی - منطقی تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد ذهن انسان تحت تأثیر عوامل متنوع، به فضیلت‌انگاری رذایل و خودفریبی یا دیگرفریبی گرایش پیدا می‌کند و در دام برادران دروغین می‌افتد. این روند با ایجاد انگاره‌های وارونه از خود و دیگران، و تقویت مواضع نقابدار گریز، فرآیند پاسخ‌گویی را مختل می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: فضیلت، پاسخ‌گویی، مسئولیت‌پذیری، برادران دروغین، انگاره.

استناد به این مقاله: سلمان ماهینی، سکینه؛ فرامرز قراملکی، احمد (۱۴۰۴). گریز از پاسخ‌گویی؛ دام برادران دروغین و انگاره‌های منفی. مطالعات میان‌رشته‌ای / اخلاق، ۱۱(۱)، ص ۲۸-۱. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.240235.1012>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

پاسخ‌گویی یکی از فضایل راهبردی و مؤثر در ارتقای بهره‌وری هر سازمان است. توصیه به پاسخ‌گویی برای گروه‌هایی، مانند کارکنان دانشگاه‌ها، دانشجویان، اعضای هیئت‌علمی و همچنین نهادهایی همچون دانشگاه‌ها، وزارتخانه‌ها و دیگر سازمان‌ها، بدون تبیین دقیق و روشن مفهوم «پاسخ‌گویی»، عملاً به پند بیهوده‌ای بدل می‌شود؛ و این پند بیهوده، خود یکی از معضلات جدی است که می‌تواند به نوبه خود به اخلاق‌گریزی و اخلاق‌ستیزی در جامعه منجر شود. باتوجه‌به تجربه زیسته و فرض چندعاملی بودن پدیده‌ها در جهان پیچیده، موانع و عوامل گریز از پاسخ‌گویی فراوان‌اند. موضوع این نوشتار بررسی شگردهای گریز از مسئولیت پاسخ‌گویی است؛ با این پیش‌فرض که گریز از پاسخ‌گویی به نحوی از انحاء وجود دارد، هدف ما شناسایی یکی از این شگردهاست. فرضیه ما بر این است که می‌توان به صورت قضیه وجودیه یا جزئیة ادعا کرد که گریز از پاسخ‌گویی هم در نظام‌های آموزشی و هم در دیگر سازمان‌ها و نظام‌های اجتماعی مشاهده می‌شود. این مسئله البته قابلیت بررسی آماری و دقیق‌تر را نیز داراست. در این مقاله، با پرداختن به چیستی پاسخ‌گویی و نسبت آن با مسئولیت‌پذیری، گامی در جهت غنابخشی به پیشینه پژوهشی این حوزه که از کمبود شدید رنج می‌برد، برداشته می‌شود. همچنین، بررسی می‌کنیم که چگونه «برادران دروغین» و برخی انگاره‌ها می‌توانند زمینه‌ساز گریز از پاسخ‌گویی شوند و از این طریق، تلاش می‌کنیم گامی در جهت تقویت فضیلت پاسخ‌گویی برداریم؛ فضیلتی که از مهم‌ترین راهبردها در افزایش بهره‌وری اجتماعی و اخلاقی انسان‌هاست. این گام، در شرایطی برداشته می‌شود که ادبیات پژوهشی و پیشینه تحقیقات در این حوزه، به‌ویژه در کشور ما، از فقر شدیدی برخوردار است.

۱. مفهوم پاسخ‌گویی و نسبت آن با مسئولیت‌پذیری

امروزه در تحقیقات و ادبیات بین‌المللی، پاسخ‌گویی موضوع مطالعات جدی در بسیاری از رشته‌هاست و ادبیات نسبتاً غنی برای آن ایجاد شده است^۱؛ با این حال، در زبان فارسی، پژوهش‌ها و منابع درخوری در این حوزه موجود نیست. در زبان فارسی دو واژه وجود دارد که از نظر بُن با یکدیگر مرتبط هستند:

۱. گفته می‌شود (Anglo Norman) ریشه مفهوم پاسخ‌گویی به عنوان یک مفهوم آنگلو- نورمن (Anglo Norman) به حسابداری و حساب کردن، باز می‌گردد (Dubnick, 2002) و ابتدا در حیطه صنعت، تجارت و اقتصاد از اواخر دهه شصت، در ایالات متحده کاربرد یافته و از آن جا در دهه هفتاد به بریتانیا و سایر حکومت‌ها منتقل شده (Kentab, 2016: 129) و سپس به حوزه تربیت و اخلاق راه یافته است. در پیشینه پژوهش‌ها، تحلیل مفهومی قابل توجهی در باب این اصطلاح یافت نمی‌شود؛ اما امروزه به دلیل کارکردهای فراوانی که در حیطه مدیریت و حکمرانی یافته است، با رویکردهای توصیفی و هنجاری مورد توجه زیادی قرار گرفته است (واعظی و آزمندیان، ۱۳۹۰: ۱۳۳).

یکی «پاسخ‌گویی» که از واژه «پاسخ» گرفته شده و به معنای ارائه جواب است، و دیگری «مسئولیت» که بُن آن به واژه «سؤال» بازمی‌گردد. در کاربرد عمومی، این دو واژه گاهی به‌عنوان مترادف به کار می‌روند، اما چنین تلقی می‌تواند باعث خطا شود؛ بنابراین، لازم است معنای دقیق پاسخ‌گویی و نسبت آن با مسئولیت‌پذیری مورد بررسی قرار گیرد. پاسخ‌گویی در لغت به معنای «جواب‌گویی» است. در لغت‌نامه دهخدا، پاسخ‌گویی به عمل «جواب گفتن» اطلاق شده است. برخی منابع معنای «مقابله» را نیز به آن افزوده‌اند (فرهنگ فارسی معین) و بعضی، علاوه‌بر پاسخ دادن به پرسش، کاربرد آن را به‌صورت مجازی به معنای «جبران کردن» نیز آورده‌اند (فرهنگ عمید). در زبان انگلیسی، توجه به دو واژه «Responsibility» معادل مسئولیت‌پذیری و «Accountability» معادل پاسخ‌گویی باعث روشن‌تر شدن بحث می‌شود. در زبان انگلیسی، «مسئولیت‌پذیری» واژه‌ای رایج است، در حالی که «پاسخ‌گویی» واژه‌ای نسبتاً نادر است و استفاده از آن از دهه ۱۹۷۰ افزایش یافته است؛ زمانی که مفهوم پاسخ‌گویی دولت مطرح شد (Kentab, 2016). در گفتمان رایج، اصطلاحات «پاسخ‌گویی» و «مسئولیت‌پذیری» اغلب به‌گونه‌ای به کار می‌روند که گویی مترادف یکدیگر هستند؛ بر اساس دیکشنری مریم-وبستر، پاسخ‌گویی به کیفیت یا وضعیت پاسخگو بودن اطلاق می‌شود و به‌ویژه شامل تعهد یا تمایل به پذیرش مسئولیت و پاسخ‌گویی برای اعمال خود است. با توجه به نبودن این اصطلاح و کاربردهای متنوع آن در حوزه‌های مختلف، تعریف آن معمولاً از طریق بررسی کاربرد آن در اسناد سیاسی، حکومتی و اجتماعی به دست می‌آید. در حوزه اسناد سیاسی و حکومتی، اصطلاح پاسخ‌گویی به طور فزاینده‌ای به کار می‌رود و می‌توان مشاهده کرد که این مفهوم معانی متعددی دارد که می‌تواند در سطوح و قالب‌های مختلف تعریف شود، از جمله:

۱) پاسخ‌گویی فقط در مقابل سیستم‌های رسمی نظارت و پاسخ‌خواهی؛

۲) پاسخ‌گویی به‌مثابه مسئولیتی اخلاقی در حوزه فردی؛

۳) پاسخ‌گویی به‌مثابه مسئولیتی اخلاقی در حوزه اجتماعی؛

۴) پاسخ‌گویی در برابر سیستم‌های غیررسمی نظارت یا در برابر عموم شهروندان.

بحث درباره پاسخ‌گویی به دلیل کاربردهای متعدد و گسترده، از رهیافت‌های گوناگون قابل‌طرح است: رهیافت فلسفی، روانشناختی، مدیریتی، اخلاقی و حقوقی. در این نوشتار، تمرکز بر رهیافت اخلاقی است و پاسخ‌گویی به‌عنوان یک مفهوم اخلاقی مورد مذاقه قرار می‌گیرد؛ اگرچه باید توجه داشت که امروزه هیچ خط‌کشی و تمایز ثابتی میان رویکردها نمی‌توان ارائه کرد و رهیافت اخلاقی در اخلاق سازمانی با رهیافت مدیریتی، روانشناختی و حتی فلسفی ارتباط دارد؛ با این حال، در این مقاله ورود به بحث از رهیافت اخلاقی خواهد بود. در همه رویکردها، واژه پاسخ‌گویی کاربردهای بسیار متنوعی دارد. یکی از رایج‌ترین کاربردها، کاربرد عمومی است: پاسخ‌گویی به معنای جواب دادن به پرسش یا

درخواست است. در کاربرد حرفه‌ای، به‌ویژه در دانش مدیریت، پاسخ‌گویی به ایفای نقش حرفه‌ای و انجام مسئولیت حرفه‌ای اطلاق می‌شود؛ به‌عنوان نمونه، در نظام سلامت، پاسخ‌گویی حرفه‌ای به معنای پاسخ‌گویی به نیازهای سلامت مردم است. مشابه آن، در نظام آموزش عالی، پاسخ‌گویی حرفه‌ای به معنای پاسخ‌گویی به نیازهای آموزشی و تربیتی جامعه است، یعنی توان و تلاش این نظام در ایفای نقش حرفه‌ای مورد توجه قرار می‌گیرد. با توجه به این موارد، می‌توان گفت مفهوم پاسخ‌گویی تا حدی با مفهوم «مسئولیت» همپوشانی دارد. روشن کردن این همپوشانی و تعریف پاسخ‌گویی مبتنی بر مسئولیت و پذیرش مسئولیت اهمیت دارد.

در لغت‌نامه دهخدا، مسئولیت به معنای «ضمانت و تعهد» آمده است. مسئولیت چیزی «با کسی بودن»، یعنی «به گردن او، در عهده او، در ضمان و پابندی او بودن» تعریف شده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ۱۲: ۱۸۴۶۵). در دیکشنری مریام - وبستر، مسئولیت‌پذیری این‌گونه تعریف شده است: حالت شخصی که باعث وقوع چیزی شده است یا وظیفه یا تکلیفی از او خواسته شده یا انتظار می‌رود انجام دهد؛ کاری که باید انجام شود، زیرا از نظر اخلاقی درست و یا از نظر قانونی الزامی است.^۱

۲. کاربرد اخلاقی و نسبت آن با پاسخ‌گویی

در کاربرد اخلاقی و حقوقی، پاسخ‌گویی به معنای پاسخ‌گو بودن کنشگر در قبال فعل و ترک فعل خود است؛ البته این دو جنبه تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند و هرکدام بار معنایی خاص خود را دارند. در کتاب «اخلاق حرفه‌ای»، اخلاق به مسئولیت‌پذیری در قبال حقوق افراد در محیط ۳۶۰ درجه تعریف شده است (فرامرز قراملکی، ۱۴۰۲: ۷۲). وقتی اخلاق را به‌عنوان مسئولیت‌پذیری تعریف می‌کنیم، دو اتفاق مهم رخ می‌دهد: نخست اینکه از آنجا که مسئولیت‌پذیری یک خلق‌پسندیده و فضیلت است، این تعریف با رویکرد سنتی به اخلاق و نیز با دیدگاه فضیلت‌گرایان همسو می‌شود و امکان همدلی و پذیرش آن فراهم می‌آید؛ بنابراین در مقابل این دیدگاه‌ها قرار نمی‌گیریم. دوم اینکه در عین حال، تعریف اخلاق به مسئولیت‌پذیری، چارچوبی جامع از تکالیف اخلاقی ارائه می‌دهد و با رویکرد متأخر به اخلاق که آن را از فضیلت «Virtue» به وظیفه «Duty» باز می‌گرداند، همسو می‌شود و به بررسی وظایف اخلاقی پاسخ می‌دهد؛ به بیان دیگر، تعریف اخلاق به مسئولیت‌پذیری، هم بنیان فضیلت‌گرایی را می‌پذیرد و هم امکان تحلیل تکالیف اخلاقی را فراهم می‌آورد؛ بنابراین، مدل جامعی برای فهم اخلاق ارائه می‌دهد. تعریف اخلاق به مسئولیت‌پذیری محور اصلی اخلاق را «مسئولیت‌پذیری»^۲ قرار می‌دهد؛ در ادامه، لازم است مشخص شود مسئولیت‌پذیری دقیقاً چیست و چه نسبتی با پاسخ‌گویی دارد. این تحلیل می‌تواند چارچوبی

1. <https://www.merriam-webster.com>

2. Responsibility

روشن برای مطالعه اخلاق حرفه‌ای و پاسخ‌گویی در سازمان‌ها، به‌ویژه در نظام آموزش عالی، ارائه دهد. زمانی که می‌گوییم: «اخلاق یعنی مسئولیت‌پذیری» و «اخلاق حرفه‌ای یعنی مسئولیت‌پذیری در حرفه» به‌عنوان نمونه: اخلاق نظام آموزش عالی، یعنی مسئولیت‌پذیری نظام آموزش عالی، این مفهوم مسئولیت‌پذیری دست‌کم پنج مولفه کلیدی دارد که تحلیل آنها برای درک رابطه مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی ضروری است:

نخستین مؤلفه، «حساسیت اخلاقی» است که جیمز رست^۱ در مدل چهارمولفه‌ای (رست، ۱۹۸۴) اخلاق‌ورزی خود به خوبی بیان کرده است و می‌توان آن را به این صورت بسط داد: «حساسیت اخلاقی نسبت به حقوق افراد در محیط ۳۶۰ درجه»؛ به عبارت دیگر، نمی‌توان مسئولیت‌پذیر بود مگر آنکه نسبت به حقوق افراد در محیط ۳۶۰ درجه حساسیت داشته باشیم.

دومین مؤلفه مسئولیت‌پذیری این است که فرد مسئولیت‌پذیر، صاحبان حقوق را در محیط ۳۶۰ درجه شناسایی کند؛ به این معنا که بداند در هر وضعیت - چه در زندگی شخصی، چه حرفه‌ای و چه شهروندی - چه کسانی تحت تأثیر کش‌های او قرار می‌گیرند؛ این افراد در اخلاق «صاحب حق» و در مطالعات کسب‌وکار «ذی‌نفعان» نامیده می‌شوند.

سومین مؤلفه مسئولیت‌پذیری، شناخت دقیق حقوق هر یک از این صاحبان حق است. **چهارمین مؤلفه، «پایبندی پیش‌بینی‌پذیر به حقوق»** افراد صاحب حق است؛ یعنی رعایت حقوق افراد نه به صورت تصادفی یا اتفاقی، بلکه به صورت آگاهانه و مستمر باشد، به‌گونه‌ای که رفتار ما در رعایت حقوق افراد قابل پیش‌بینی باشد. این مولفه، پلی میان اخلاق فضیلت‌گرا و اخلاق معطوف به وظیفه ایجاد می‌کند، زیرا پیش‌بینی‌پذیری ریشه در خلقی دارد که می‌توان آن را فضیلت مسئولیت‌پذیری نامید.

پنجمین مؤلفه مسئولیت‌پذیری، بازخواست‌پذیری است؛ هرچند بر اساس مولفه چهارم، پایبندی پیش‌بینی‌پذیر به حقوق داریم، اما گاهی ناخواسته (به دلیل غفلت) یا آگاهانه (به دلیل محدودیت‌ها) از این پایبندی عدول می‌کنیم. مسئولیت‌پذیری اخلاقی ایجاب می‌کند که خود را در برابر این موارد پاسخ‌گو بدانیم و در مقابل بازخواست صاحبان حق، پاسخگو باشیم؛ بنابراین، اگر این تعریف از مسئولیت‌پذیری پذیرفته شود، پاسخ‌گویی خود، کل مسئولیت‌پذیری نیست؛ بلکه یکی از مولفه‌های آن - به‌ویژه در رویکرد اخلاقی - محسوب می‌شود. بر اساس پذیرش پنج مؤلفه مسئولیت‌پذیری، می‌توان بحث دیگری نیز مطرح کرد؛ اینکه مسئولیت‌های اخلاقی را در دو سطح در نظر بگیریم: مسئولیت‌های درجه اول^۲ و مسئولیت‌های درجه دوم^۳. مسئولیت‌های اخلاقی درجه اول، شامل مواردی همچون امانت‌داری،

1. Rest, J. R.

2. First Order

3. Second Order

رازداری، درست‌کاری، حفظ حریم خصوصی، احترام و تکریم افراد و نظایر آنها است. مسئولیت اخلاقی درجه دوم، مسئولیت در قبال مسئولیت است؛ یعنی مجموع مسئولیت‌های اخلاقی درجه اول را در نظر گرفته و می‌گوییم ما در قبال آنها مسئولیت داریم. با این تحلیل، «پاسخ‌گویی» عبارت است از مسئولیت اخلاقی ما در قبال همه مسئولیت‌های اخلاقی درجه اول؛ بنابراین، پاسخ‌گویی گونه‌ای از مسئولیت‌پذیری از نوع مسئولیت‌پذیری درجه دوم خواهد بود. با تمایز میان مسئولیت‌های اخلاقی درجه اول و درجه دوم، می‌توان نسبت بین مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی را هم به صورت مصداقی و هم به صورت مفهومی روشن ساخت.

اگر کسی پاسخ‌گو باشد، به این معناست که نسبت به مسئولیت‌های اخلاقی خود احساس مسئولیت کند؛ این پاسخ‌گویی نتیجه و مسبوق به دو امر است:

اول: احساس مسئولیت در قبال حقوق دیگران؛ در این حالت، الگوی رفتار ارتباطی فرد به صورت «شما حق دارید، من وظیفه دارم» خواهد بود و رعایت حقوق افراد، وظیفه اخلاقی او تلقی می‌شود. اگر فرد در قبال حقوق دیگران احساس مسئولیت نکند و برای دیگران حق و برای خود وظیفه قائل نباشد، پاسخ‌گویی - چه از نظر اخلاقی، چه حقوقی یا هر معنای دیگر - منتفی خواهد بود. این منتفی بودن بدان معناست که اساساً فرد احساس مسئولیتی ندارد که بتوان او را مورد سؤال و بازخواست قرار داد و ملزم به پاسخ‌گویی کرد؛ با این حال، غیبت پاسخ‌گویی هرگز به معنای عدم وجود حکم اخلاقی نیست؛ گریز از پاسخ‌گویی همواره غیراخلاقی است.

دوم: موردی که مقدم بر پاسخ‌گویی و پاسخ‌گویی حاصل آن است، پذیرش حق بازخواست است؛ در رویکرد اخلاقی، این حق متعلق به صاحب حق یا طرف ارتباط است. به عنوان نمونه، استاد در مدیریت کلاس، تنها زمانی پاسخ‌گو است که باور داشته باشد: (۱). او در قبال حقوق دانشجویان مسئولیت دارد و (۲). دانشجو علاوه بر دیگر حقوق خود مانند حق احترام و بهره‌مندی از وقت، حق اعتراض، نقد و بازخواست او را نیز دارد. اگر استاد این موارد را نپذیرد، اساساً از پاسخ‌گویی فاصله گرفته است؛ بر اساس وظیفه پاسخ‌گویی در قبال حق دانشجو، استاد نباید پرسش دانشجو را فضولی بداند، نقد را دشمنی بپندارد و اعتراض را سبلی تلقی کند؛ حتی اگر انتقاد مخرب، نیش‌دار یا همراه با بی‌احترامی باشد، این موارد حق دانشجو برای اعتراض و نقد را نفی نمی‌کند. پاسخ‌گویی سازمان‌ها و دانشگاه‌ها نیز به همین صورت است؛ آنها باید در قبال اعضای هیئت علمی، دانشجویان و جامعه، پذیرای بازخواست باشند و نسبت به حقوق ذی‌نفعان خود مسئولیت اخلاقی داشته باشند.

۳. قلمرو پاسخ‌گویی

آیا پاسخ‌گویی به مثابه یک رفتار ارتباطی، محدود به ارتباط بین فردی است یا می‌تواند شامل انواع

دیگر ارتباطات نیز باشد؟ غالباً تصور می‌شود که پاسخ‌گویی صرفاً در ارتباط بین فردی رخ می‌دهد؛ به‌عنوان نمونه، میان استاد و دانشجو مطرح است؛ در این حالت، استاد در کلاس نقش حرفه‌ای خود را ایفا می‌کند و دانشجو حق بازخواست دارد؛ بنابراین استاد باید پاسخ‌گو باشد؛ با این حال، پاسخ‌گویی محدود به ارتباط بین فردی نیست و شامل ارتباط درون فردی نیز می‌شود. پاسخ‌گویی در این سطح به معنای خودارزیایی^۱ و بازخواست از خود است. فرد می‌تواند از خود بپرسد، خود را بازخواست کند و به خود پاسخ دهد؛^۲ کسی که در ارتباط درون فردی پاسخ‌گو نباشد، نمی‌تواند در قبال دیگران پاسخ‌گو باشد.^۳ پاسخ‌گویی می‌تواند شامل ارتباط قدسی^۴ نیز باشد؛ یعنی پاسخ‌گویی در برابر خداوند را هم شامل شود. مفاهیمی مانند توبه و استغفار، نمونه‌هایی از پاسخ‌گویی نسبت به امر قدسی هستند و این نوع ارتباط، از مصادیق ارتباط فراشخصی یا برون فردی است. در مورد پاسخ‌گویی نسبت به محیط زیست، باید ابتدا مشخص شود که بازخواست به صورت زبانی یا بازخواست تکوینی (غیرزبانی) است. اگر هرگونه بازخواست، حتی نوع تکوینی آن، مصداق پاسخ‌گویی باشد، محیط زیست نیز می‌تواند ما را بازخواست کند و عملکرد ما را نسبت به خودش مورد ارزیابی قرار دهد؛ در این صورت، ما مسئول پاسخ‌گویی در قبال محیط زیست هستیم؛ همچنین نباید فراموش کنیم که خداوند نیز در این زمینه بازخواست‌کننده‌ای است و پاسخ‌گویی نسبت به محیط زیست در برابر خداوند امری قطعی و لازم است؛ به این ترتیب، پاسخ‌گویی می‌تواند به ارتباط درون فردی، بین فردی، برون فردی یا قدسی تعلق داشته باشد؛ اگر بازخواست از سوی وجدان فرد باشد، ارتباط درون فردی است؛ اگر بازخواست از سوی سازمان‌های مردم‌نهاد، رسانه‌ها یا دولت باشد، ارتباط بین فردی است؛ اگر بازخواست از سوی طبیعت و محیط زیست تلقی شود، ارتباط برون فردی است. ممکن است کسی به لحاظ فلسفی ادعا کند که خود طبیعت بازخواست‌کننده است، در این صورت، ارتباط برون شخصی خواهد بود، یعنی ارتباط انسان با محیط زیست؛ این جهان کوه است و فعل ما ندا.

۴. انواع مواجهه با بازخواست و نقش برادران دروغین

در رویکرد اخلاقی، مواجهه با کسی که ما را بازخواست می‌کند، می‌تواند چند شکل داشته باشد؛ به‌طور کلی، چهار نوع مواجهه قابل تفکیک است:

1. Self -Assessment

۲. جهت مطالعه در باب خودارزیایی، ر. ک.: فرامرز قراملکی، احد؛ ساجدی مهر، فهیمه (۱۴۰۰). آینه خودیابی. مشهد: حوزه علمیه خراسان.

۳. زیرا بر اساس پژوهش‌های بی‌شماری سبک و الگوی رفتار ارتباطی هر فرد با دیگران مبتنی بر سبک رفتاری او با خودش است.

۴. ارتباط با امور مقدس و فرا طبیعی

مواجهه نخست، بی‌اعتنایی و گریز صریح: در این مواجهه، فرد بازخواست‌کننده را نادیده می‌گیرد و موضع گریز اتخاذ می‌کند؛

مواجهه دوم، اعتراض و ستیز با نقد: در این حالت، فرد نقد را توهین یا حمله شخصی تلقی کرده و با آن مقابله می‌کند؛

مواجهه سوم، گریز نقابدار: فرد می‌پذیرد که دیگران حق بازخواست دارند، اما به شیوه‌ای فریبکارانه رفتار خود را موجه جلوه می‌دهد. این موضع برخلاف مورد نخست، گریز صریح نیست و اغلب به شکل ظاهری پاسخ‌گویی بروز می‌کند؛

مواجهه چهارم، حق‌دانستن بازخواست و پاسخ‌گویی مستدل: فرد دیگران را دارای حق بازخواست می‌داند و با رویکردی خردورزانه پاسخ می‌دهد.

موضع سوم را می‌توان به‌عنوان «حق انگاشتن» و موضع چهارم را «حق دانستن» نامید. تشخیص مرز بین این دو موضع، به‌ویژه در عمل، دشوار است؛ به‌عنوان نمونه، چگونه می‌توان تشخیص داد که یک دانشگاه یا استاد واقعاً پاسخ‌گو است یا صرفاً گریز نقابدار دارد؟ برای پاسخ‌گویی واقعی، لازم است بین خردورزی و خردمندی تمایز قائل شویم، تا بتوانیم مرز مواجهه سوم و چهارم را به‌خوبی مشخص کنیم. خردمندی به معنای داشتن عقل و توانایی تفکر است، اما خردورزی یعنی به‌کارگیری عملی عقل در موقعیت‌های مشخص است. پاسخ‌گویی یک موضع خردورزانه است؛ یعنی محصول خردورزی است. ممکن است فرد خردمند باشد، اما پاسخ‌گو نباشد.

خردورزی در پاسخ‌گویی از دو جنبه ضروری است: نخست، روحیه و گرایش به پاسخ‌گویی؛ فرد باید انگیزه اخلاقی و تمایل به پاسخ‌گویی داشته باشد؛ دوم فرایند پاسخ‌گویی؛ پاسخ‌گویی یک فرایند چندمرحله‌ای است که شامل مراحل زیر می‌شود:

یک: شنیدن نقد و بازخواست؛

دو: فهم دقیق آن؛

سه: سنجش مستدل و خردورزانه؛ اگر حاصل این سنجش، نشان‌دهنده کوتاهی در احقاق حقی باشد، آنگاه؛

چهار: در صورت احرار کوتاهی، باید آن را جبران کرد؛ به این ترتیب، پاسخ‌گویی نه تنها یک فضیلت اخلاقی است، بلکه یک فرایند خردورزانه و چندمرحله‌ای است. هر گونه اختلال در این فرایند - حتی اگر فرد تمایل به پاسخ‌گویی داشته باشد - می‌تواند مانع تحقق پاسخ‌گویی واقعی شود.

نحوه اختلال در خردورزی با انحاء رویکردها تحلیل می‌شود. محمدبن زکریای رازی معتقد است که قوه هوی - در مقابل قوه خرد - گاهی خرد را فریب می‌دهد و خردورزی را دچار اختلال و مغالطه می‌کند؛ در اثر سنجش نادرست و مغالطی فرد مرتکب امر ناپسند و ردیلت می‌شود؛ بنابراین هوی از طریق تاثیر

در خرد و به انحراف کشیدن آن و انداختن آن در دام مغالطات، منشأ رذایل است. رازی به خوبی نشان می‌دهد که هوی انسان را از پاسخ‌گویی باز می‌دارد و او را آماده می‌کند که رذایل را دنبال کند و نسبت به رفتارش پاسخ گو نباشد (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۱). درباره تحلیل نحوه بروز اختلال در خردورزی می‌توان از دیدگاه فروید^۱ استفاده کرد؛ یعنی سراغ سازوکارهای دفاعی روان برویم که غالباً ناهشیارند (فروید، ۱۳۹۶؛ ۱۹۱۵) و می‌توانند در پردازش منطقی خلل ایجاد کنند و سبب شوند که ما خردورزی لازم را در پاسخ‌گویی نداشته باشیم. بر پایه سوگیری‌های روان شناختی شناخت هم می‌شود آن را تحلیل کرد؛ مبحثی که امروزه بسیار هم رایج است.^۲

۵. نقش انگاره در و پاسخ‌گویی

برای بررسی اختلال در خردورزی در فرایند پاسخ‌گویی، می‌توان در کنار سه تحلیل پیش‌گفته^۳ (تأثیر هوی، سازوکارهای دفاعی فروید، و سوگیری‌های شناختی) تحلیل دیگری نیز مطرح کرد: نقش انگاره‌ها در اختلال خردورزی است. انگاره، تصویر ذهنی از یک پدیده است که جایگزین آن پدیده در ذهن می‌شود و به‌طور مستقیم بر شیوه تعامل ما با آن اثر می‌گذارد. انگاره در واقع نوعی نقاشی ذهنی است که ما از یک امر می‌سازیم و از خلال آن به آن امر می‌نگریم. در زبان فارسی، انگاره‌ها اغلب با واژه «یعنی» بیان می‌شوند. به عنوان نمونه، وقتی می‌گوییم معلم یعنی «شمع»، تصویری ذهنی از معلم به‌عنوان شمع شکل می‌گیرد و این تصویر بر انتظار و تعامل ما با هر معلمی تأثیر می‌گذارد. یا هنگامی که می‌گوییم پیامبر یعنی «چراغ»، انگاره چراغ از پیامبر در ذهن ما ساخته می‌شود و انتظارمان از او، نورافشانی خواهد بود. اما اگر بگوییم پیامبر یعنی طبیب، انتظارمان درمان‌گری و شفابخشی خواهد بود و در نتیجه مواجهه ما با خودمان نیز، مواجهه بیماری با طبیب خواهد شد. این امر در محیط‌های آموزشی هم مصداق دارد. اگر کلاس درس را باغی تصور کنیم که در آن باغبانی به‌نام استاد بذرهایی به‌نام دانشجو را پرورش می‌دهد، رفتار و انتظارات ما کاملاً متفاوت خواهد بود با زمانی که کلاس را زندان و استاد را زندانبان ببانگاریم؛ در این حالت، تعامل‌ها، انتظارات و حتی فرایند پاسخ‌گویی بر مبنای این انگاره شکل می‌گیرد؛ بنابراین، انگاره‌ها می‌توانند مسیر خردورزی را منحرف کرده و مانع شکل‌گیری پاسخ‌گویی واقعی شوند.

1. Freud, S.

۲. تاریخچه تشخیص سوگیری‌ها با مفهوم کلاسیک امروزی، به ابتدای قرن بیستم بازمی‌گردد و در یک قرن اخیر افراد زیادی در سراسر دنیا به بررسی، تشخیص و معرفی سوگیری‌های جدید مشغول بوده‌اند و کتاب‌های زیادی با این عنوان در ادبیات پژوهشی این حیطه می‌توان یافت.

۳. بحث مفصل برای آشنایی با انگاره را می‌توانید در دو منبع زیر بیابید: فرامرز قراملکی و ناسخیان (۱۴۰۱). قدرت انگاره، قم: مجنون.

فرامرز قراملکی (۱۴۰۴). مدیریت انگاره‌ها. تهران: نگین انگاره.

در این نوشتار، «انگاره» همان چیزی است که در عربی «خیال» و در انگلیسی «Image» نامیده می‌شود. این واژه البته با «ایده» یا «Idea» که در زبان‌شناسی و فلسفه به کار می‌رود و گاهی به اشتباه انگاره ترجمه شده است، تفاوت دارد و تنها اشتراک لفظی میان آنها وجود دارد. کاربرد انگاره در بحث پاسخ‌گویی، به‌ویژه در نسبت با دو ساحت مهم آشکار می‌شود: انگاره فرد از خود و انگاره او از طرف مقابل. این دو می‌توانند تعیین‌کننده پاسخ‌گو بودن یا نبودن فرد باشند. گاهی فردی بسیار خشن است، اما از خود تصویری وارونه و مهربان ساخته و آن را جایگزین خویش کرده است؛ در چنین وضعیتی، او رفتار خود را بی‌نقص می‌پندارد و خدشه‌ای در آن نمی‌بیند. روشن است که چنین «منی» دیگر زمینه‌ای برای پاسخ‌گویی نخواهد داشت. لازمه پاسخ‌گویی، پذیرش نقصان و امکان تغییر است؛ یعنی انسان خود را کامل و بی‌عیب نداند و همواره آمادگی اصلاح و بازسازی خویش را داشته باشد. کسی که به واسطه انگاره‌ای وارونه از خویش، از پاسخ‌گویی می‌گریزد، در حقیقت در تغییر را به روی خود می‌بندد. از سوی دیگر، انگاره ما از طرف ارتباط نیز نقشی بنیادین در پاسخ‌گویی دارد. اگر فرد درباره طرف مقابل (مثلاً دانشجو) تصویری ناروا و تحقیرآمیز بسازد و او را موجودی بی‌صلاحیت یا فاقد حق بازخواست بداند، آنگاه هر گونه نقد یا پرسش دانشجو را بی‌اعتبار تلقی خواهد کرد. در این وضعیت، استاد خود را ملزم به پاسخ‌گویی نمی‌بیند و پرسش یا اعتراض دانشجو را فراتر از حق او قلمداد می‌کند؛ بدین ترتیب، پاسخ‌گویی در نقطه خفه می‌شود و رابطه اخلاقی مختل می‌شود.

۶. نقش برادران دروغین و انگاره‌ها در گریز از پاسخ‌گویی

برادران دروغین^۱ همواره رهن‌زاند و انگاره‌های منفی نیز اخلاط‌گر هستند. هنگامی که این دو در کنار یکدیگر قرار گیرند، اثرشان به مراتب مخرب‌تر خواهد شد. از همین جاست که روشن می‌شود چرا با وجود این همه توصیه به پاسخ‌گویی، در عمل پاسخ‌گویی اندک است. در حقیقت، توصیه به پاسخ‌گویی بدون شناخت و حل معمای برادران دروغین، چیزی جز پندی بی‌ثمر نخواهد بود. «برادران دروغین» به فضیلت و رذیلتی گفته می‌شود که شباهت بسیاری به هم دارند و همین شباهت، باعث می‌شود که فرد آنها را یکی پندارد؛ برای نمونه، عزت نفس گاهی با کبر اشتباه گرفته می‌شود، یا کبر به جای عزت نفس نشسته و فضیلت را می‌پوشاند. اگر مرز میان استقلال رأی و استبداد به رأی را ندانیم، به دلیل شباهت بسیار این دو را یکی می‌پنداریم؛ حال آنکه یکی فضیلت است و دیگری رذیلت است. گاه نیز میان اقتدار (که فضیلتی حرفه‌ای در مدیریت کلاس است) و قدرت‌طلبی تمایزی قائل نمی‌شویم. یا گاهی به تصور راهنمایی و مشاوره در رساله دکتری، با مداخله‌جویی، استقلال و حرمت دانشجو را مخدوش می‌سازیم. همه اینها

۱. ر.ک.: فرامرزق‌الملکی، احد (۱۴۰۳). برادران دروغین، چگونه دوگان‌های فریبنده زیست اخلاقی را دشوار می‌کنند؟

ناشی از ناآگاهی نسبت به مرز میان «مشاوره» و «مداخله» است. فردی که دغدغه اخلاقی دارد، در جست‌وجوی فضیلت است؛ اما هنگامی که در دام برادران دروغین می‌افتد، رذیلت را به جای فضیلت می‌گیرد: می‌خواهد عزت نفس داشته باشد، اما در دام کبر می‌افتد. می‌خواهد دیده شود، اما گرفتار تماشاشدن می‌شود. می‌خواهد احتیاط علمی کند، اما دچار ترس می‌شود. می‌خواهد فروتنی داشته باشد، اما به ذلت نفس تن می‌دهد. می‌خواهد مقتدر باشد، اما به قدرت‌نمایی کشیده می‌شود. این همان رهنزی است که برادران دروغین به وجود می‌آورند و همراه با انگاره‌های منفی، پاسخ‌گویی را از ریشه برمی‌کنند. رهنزی دیگر برادران دروغین هنگامی رخ می‌دهد که انگاره‌های وارونه وارد میدان می‌شوند. در این حالت، طرف مقابل - مثلاً دانشجو - رفتار استاد را می‌بیند، اما آن را وارونه نقاشی و تفسیر می‌کند؛ در اینجا، برادران دروغین به یاری می‌آیند و داوری را از مسیر درست منحرف می‌سازند؛ برای نمونه: استاد عزت نفس نشان می‌دهد، اما دانشجو که در دام کبرپنداری عزت نفس افتاده، آن را به شکل کبر و غرور می‌بیند. استاد اقتدار حرفه‌ای دارد، اما او گمان می‌برد که استاد قدرت طلب و دیکتاتور است؛ در نتیجه، تماشاگر در قبال کنشگر داوری ناروا می‌کند و فضیلتی را به خطا، رذیلت می‌پندارد؛ چون حق بازخواست برای او محفوظ است، دست به بازخواست می‌زند؛ بدین ترتیب، خاستگاه بازخواست می‌تواند دو گونه باشد: رذیلت واقعی، یعنی رفتار نادرست کنشگر و رذیلت پنداری، یعنی وارونه دیدن فضیلت به دلیل شباهت آن با رذیلت است. این نوع رهنزی نشان می‌دهد که حتی نقد و بازخواست نیز می‌تواند از سرچشمه‌ای نادرست برخیزد و در مسیر عدالت‌خواهی و اخلاق، انحراف ایجاد کند.

حال سؤال این است که اگر استادی در کلاس عزت نفس نشان دهد، اما دانشجو به دلیل رهنزی برادران دروغین این رفتار را «نخوت» پندارد و استاد را بازخواست کند، استاد چه موضعی می‌تواند داشته باشد؟ در چنین شرایطی، اگر استاد به فنون تمایز برادران دروغین آگاه نباشد، دو موضع ناصواب محتمل است: نخست، گریز و بی‌اعتنایی به بازخواست دانشجو، دوم، ستیز و درگیری هیجانی به جای پاسخ‌گویی است؛ اما موضع درست، همان است که در روایتی از امام حسین (ع) آمده است. نقل است فردی به ایشان گفت: «یا بن علی، إن لک من الکبر»؛ یعنی ای فرزند علی، در تو نخوتی می‌بینم. حضرت فرمود: «الکبر کله لله ثم تلی عقیب ذلک ان العزه لله و لرسوله و للمومنین»؛ امام (ع) با این پاسخ نشان دادند که آنچه تو می‌بینی عزت نفس است؛ اما آنچه که بازخواست می‌کنی، کبر است (بحارالأنوار، ۱۳۶۲؛ ج ۴۴: ۱۹۸، حدیث ۱۳؛ عوالم بحرانی، ۱۳۷۵، ج ۱۷: ۶۵، حدیث ۲)؛ بر این اساس، مواجهه درست استاد با چنین دانشجویی، نه گریز است و نه ستیز، بلکه روشنگری در باب مرز فضیلت و رذیلت، توضیح تمایز برادران دروغین و در عین حال، باقی ماندن در موضع پاسخ‌گویی است. کلید حل این معما «آگاهی بخشی» است: باید به دانشجو نشان داد که رذیلتی که او می‌پندارد، در واقع فضیلتی است که به خطا تفسیر شده است. رهنزی برادران دروغین، انداختن فرد در مسیر گریز و ستیز است، به جای آنکه او

در مسیر اصلی پاسخ‌گویی باقی بماند. سازوکار این رهنی چنین است: فرد در درون، ردیلتی مانند کبر را پروراند، اما نسبت به آن ناهشیار است. برای رفع تنش روانی ناشی از این ناهشیاری، به خودفریبی روی می‌آورد و با مکانیسم وارونه‌انگاری، خود را صاحب عزت نفس می‌پندارد؛ نتیجه این خودفریبی آن است که در برابر بازخواست، موضع او نه پاسخ‌گویی، بلکه گریز یا ستیز می‌شود. متأسفانه از آنجا که این اتفاقات در ناهشیار افراد اتفاق می‌افتد، اغلب این‌گونه افراد زیردستان خود را تحریک و ترغیب می‌کنند که از ایشان انتقاد و بازخواست کنند! این نیز یک تنش روانی را با سازوکار دیگر درست می‌کند که وارونه‌سازی^۱ نامیده می‌شود. فرد به خود و به اینکه پاسخ‌گو است، افتخار می‌کند، اما در عمل برخورد بدی با بازخواست‌کننده انجام می‌دهد؛ سعی می‌کند خود را فریب دهد و برای رفتارهای زشت خود توجیه پیدا کند. افراد خودشیفته مرضی هم همین‌گونه هستند و پاسخ‌گو نمی‌شوند؛ آنها یا خود را می‌فریبند^۲ و یا دیگران را؛ و فریب دیگران باعث مواجهه گریز، ستیز یا گریز نقابدار می‌شود.

داشتن تفسیر وارونه از رفتار و منش دیگران، اگر همراه با مبالغه، برجسته‌سازی و درگیری هیجانی باشد، می‌تواند منجر به شکل‌گیری انگاره‌های خاص شود؛ به‌عنوان نمونه، اگر این تفسیر وارونه در ذهن فرد به طور مداوم تکرار شود و با هیجان منفی همراه شود، فرد ممکن است طرف مقابل را "نق‌زن" یا رفتار او را "نق‌زدن" تلقی کند و در نتیجه خود را در قبال او پاسخ‌گو نداند؛ همچنین، اگر اقتدار یک فرد را قدرت‌طلبی تعبیر کند و این ویژگی را برجسته سازد، ممکن است او را به عنوان فردی قدرت‌طلب معرفی کرده و در برابر بازخواستش، سعی در متهم کردن او داشته باشد، به جای آن که خود را ارزیابی کند. در این شرایط، انگاره‌ها، به‌ویژه زمانی که با پدیده برادران دروغین ترکیب شوند، می‌توانند اختلال جدی در فرایند پاسخ‌گویی ایجاد کنند. نمونه رایج این وضعیت در سازمان‌ها مشاهده می‌شود. در برخی سازمان‌ها، مدیران سازمان را به مثابه یک سیستم یا ماشین می‌پندارند و منابع انسانی و کارکنان را پیچ و مهره‌های آن می‌دانند. با تکرار و برجسته‌سازی این نگرش، انگاره‌ای شکل می‌گیرد که انسان‌ها را در سازمان به صورت اشیاء می‌بیند. اگر چنین شیء‌انگاری در فرهنگ سازمانی رواج یابد، پیامد آن گریز از پاسخ‌گویی خواهد بود؛ زیرا کارکنان حق بازخواست را نخواهند داشت و سازمان نیز از پاسخ‌گویی به آنها اجتناب می‌کند. نکته مهم‌تر این است که وقتی شیء‌انگاری به عنوان انگاره در فرهنگ سازمانی و اجتماعی رواج پیدا کند، خود کارکنان نیز به این نگرش اعتقاد پیدا می‌کنند و خود را شیء می‌پندارند. در این صورت، نه در مقام بازخواست قرار می‌گیرند و نه پاسخ‌گو خواهند بود. نمونه تاریخی این وضعیت در قرآن کریم آمده است:

1. Reaction Formation

۲. در باب خودفریبی می‌توانید به دو منبع زیر مراجعه کنید: فریدریکسون (۱۳۹۷). دروغ‌هایی که به خود می‌گوییم. ترجمه علیرضا منشی ازغندی. تهران، بینش نو. موسسه آربینجر (۱۳۹۶). خودفریبی. ترجمه زاهد شیخ‌الاسلامی. تهران: اورنگ.

«فَاسْتَحَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ»^۱. فرعون از این طریق توانست استبداد خود را اعمال کند؛ او به قومش گفت که شما انسان نیستید، حق بازخواست و نقد ندارید، و مردم نیز این دستور را پذیرفتند و اطاعت کردند.

نتیجه

در این نوشتار تلاش شد تا مفهوم پاسخ‌گویی و نسبت آن با مسئولیت‌پذیری به‌روشنی تبیین شود و سپس یکی از ریشه‌های اصلی و رایج گریز از مسئولیت پاسخ‌گویی در افراد و سازمان‌ها مورد بررسی قرار گیرد. نتایج نشان می‌دهد که برادران دروغین در ترکیب با انگاره‌آفرینی منفی، از طریق چند مسیر، فرایند پاسخ‌گویی را مختل می‌کنند: فضیلت‌انگاری رذائل و خودفریبی؛ فضیلت‌انگاری رذائل و دیگرفریبی؛ انگاره‌آفرینی وارونه از خود و دیگران؛ و آبیاری مواضع گریز نقابدار.

این تحلیل نشان می‌دهد که دستیابی به فضیلت پاسخ‌گویی، مستلزم شناسایی و رفع موانع ذکرشده است؛ البته بررسی دقیق و ارائه راهکارهای عملی برای رفع این موانع، نیازمند پژوهش‌های مستقل و تکمیلی است. در دو اثر پیشین تحت عناوین «برادران دروغین» و «مدیریت انگاره» تا حدودی به راه‌های خروج از این موانع پرداخته شده است؛ باین‌حال، اصلاح و مدیریت انگاره‌ها و نیز مقابله با تله برادران دروغین، همچنان موضوعی است که می‌تواند محور پژوهش‌های آینده قرار گیرد.

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق به‌صورت یک پژوهش مستقل صورت گرفته، و برای انجام آن، از حمایت مالی موسسه خاصی استفاده نشده است. هم‌چنین، نویسندگان تعارض منافی نداشته‌اند.

منابع

قرآن کریم.

- بحرانی اصفهانی، عبدالله (۱۳۷۵). *عوالم العلوم و المعارف یا جامع العلوم و المعارف و الاحوال من الايات و الاخبار و الاقوال*. مدرسة الإمام المهدي (ع). ایران: قم.
- برخورداری، زینب (۱۴۰۱). *پند بیهوده*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
- عمید، حسن (۱۳۷۵). *فرهنگ عمید*. تهران: امیرکبیر.
- فرامرزی قراملکی، احد (۱۳۹۱). *نظریه اخلاقی محمدبن زکریای رازی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- فرامرزی قراملکی، احد (۱۴۰۲). *اخلاق حرفه‌ای*. قم: مجنون.
- فرامرزی قراملکی، احد؛ ناسخیان، علی اکبر (۱۴۰۱). *قدرت/انگاره*. قم: مجنون.
- فرامرزی قراملکی، احد؛ ساجدی مهر، فهیمه (۱۴۰۰). *آینه خودیابی*. مشهد: حوزه علمیه خراسان.
- فرامرزی قراملکی، احد (۱۴۰۳). *برادران دروغین، چگونه دوگان‌های فریبنده زیست/اخلاقی را دشوار می‌کنند؟* تهران: بینش نو.
- فرامرزی قراملکی، احد (۱۴۰۴). *مدیریت/انگاره‌ها*. تهران: نگین انگاره.
- فروید، زیگموند (۱۳۹۶). *مکانیزم‌های دفاع روانی*. ترجمه محمد جوادی؛ سید حبیب گوهری راد. تهران: رادمهر.
- فروید، زیگموند (۱۹۱۵). *ضمیر ناآگاه*. ترجمه علی فولادین، آرین مرادزاده، سید حسین مجتهدی. چاپ دوم. ویراست دوم. تهران: پژواک هنر و اندیشه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۲). *بحار الأنوار*. لبنان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- معین، محمد (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*. تهران: زرین.
- واعظی، رضا؛ آزمندیان، محمدصادق (۱۳۹۰). *مدل پاسخ‌گویی سه بعدی: نگاهی متفاوت به پاسخ‌گویی*. فصلنامه مطالعات مدیریت انتظامی، (۱)، ۱۵۶-۱۳۱.
- <https://www.magiran.com/p996003>
- Dubnick, M. (2002). *Seeking Salvation for Accountability*. Paper Presented in the 2003 Annual Meeting of American Political Science Association, Boston.
- Dubnick, M. (2005). *Accountability & the Promise of Performance in Search of Mechanisms*. *Public Performance & Management Review*, 28(3), 326-417.
- <https://www.jstor.org/stable/3381159>
- Kentab, M. Y. (2016). *Barriers to Accountability Implementation in the Education Directorates in the Kingdom of Saudi Arabia*. *Journal of Education and Practice*, 7(4), 129-152.
- <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1092348.pdf>
- Rest, J. R. (1984). *The Major Components of Morality*. In: W. Kurtines & J. Gewirtz (Eds.), *Morality, Moral Behavior, and Moral Development*, pp. 24-40. New York: Wiley.